

**ԵՕԹԸ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐ՝
ԲԺ. ՆԱԶԱՐԵԹ ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆԷՆ
ՄԿՐՏԻՉ ԱՆԴՐԱՆԻԿԵԱՆԻՆ
(1908-1909)**

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Հետագայ էջերով Հրատարակութեան կու տանք Մեծ Եղեռնի նահատակ մտաւորականներէն բժ. Նազարէթ Տաղաւարեանի՝ Մկրտիչ Անդրանիկեանին ուղղած անտիպ նամակներու փունջ մը: Անոնք անկասկած պիտի նպաստեն օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատման յաջողող շրջանին դէպքերը, հոգեբանութիւնը, մտայնութիւններն ու իրավիճակը աւելի լաւ հասկնալու եւ ըմբռնելու: Նամակները կարեւոր են նաեւ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ) պատմութեան, սկզբնական շրջանի գործունէութեան եւ նոր մասնաճիւղերու հիմնադրութեան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան, վերահաստատուած օսմանեան սահմանադրութեան եւ կատարուելիք երեսփոխանական ընտրութիւններուն, Սեբաստիոյ տրամադրուելիք նպաստին, եւ ազգային ու անձնական զանազան այլ հարցեր ուսումնասիրելու տեսակէտէն:

1915ի Մեծ Եղեռնի զոհերէն, բանասէր, հրապարակախօս, ազգային-մշակութային գործիչ, խմբագիր, մանրէաբան, ճարտարագէտ-երկրագործ եւ բժիշկ Նազարէթ Տաղաւարեան-Չատուրճեան ծնած է Սեբաստիա 25 Դեկտեմբեր 1862ին: Ուսումը ստացած է Պոլիս, իսկ փարիզի մէջ կատարեղագործած է զայն՝ վկայուելով որպէս գիւղատնտես: 1883ին մեկնած է Պոլիս, ապա վերադարձած ծննդավայրը՝ ստանձնելու տեղւոյն ազգային վարժարաններուն տնօրէնութիւնը (1885-1888), յետոյ կրկին անցած է Պոլիս՝ վարելու համար Արամեան վարժարանի տնօրէնութիւնը: 1887ին մեկնած է Գահիրէ, ապա՝ Փարիզ եւ հետեւած Սորպոնի Համալսարանի բնագիտութեան եւ բժշկութեան դասընթացներուն: Պոլիս վերադառնալով, նշանակուած է Սուրբ Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի բժշկապետ: Երկու անգամ ձերբակալուելով բանտարկուած է համիտեան ռեժիմի օրերուն (1898 եւ 1900): 1906ին մեկնած է Գահիրէ եւ մասնակցած ՀԲԸՄի հիմնադրման աշխատանքներուն (1906), դառնալով անոր առաջին կեդրոնական Վարչութեան անդամներէն մէկը: Օսմանեան սահմանադրութենէն ետք վերադարձած է Պոլիս եւ ընտրուած օսմանեան երեսփոխանական ժողովի անդամ՝ իբրեւ Սեբաստիոյ ներկայացուցիչ, միաժամանակ մաս կազմելով օսմանահայ համայնքի Ազգային կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական Ժողովին: Տաղաւարեան մեծ աշխատանք

տարած է պոլսամերձ շրջաններու, հայկական գաւառներու եւ Կիլիկիոյ մէջ ՀԲԸՄի մասնաճիւղեր հիմնելու ուղղութեամբ: Երկու անգամ ուղեւորուած է Կովկաս, առաջինը՝ 1908ին, իբրեւ կաթողիկոսական ընտրութեանց պատուիրակ, իսկ երկրորդը 1914ին՝ ՀԲԸՄի մասնաճիւղեր հիմնելու յատուկ առաքելութեամբ:

Մեծ Եղեռնի օրերուն, երբ թրքական կառավարութիւնը Տիարպեքիի պատե-
րազմական ատեանին առջեւ դատելու պատրուակով հետացուցած է զինք Պոլ-
սէն, աքսորի ճանապարհին կրցած է ապահովել ՀԲԸՄի ծրագիր-կանոնագիրին
թրքերէն թարգմանութեան օրինակ մը, այն յոյսով, որ անով կը յաւոյդի համոզել
ատեանը, որ իր պատկանած միութիւնը քաղաքական գործունէութիւն չունի եւ
զուտ մարդասիրական կազմակերպութիւն մըն է...

Հիմնած ու խմբագրած է հայերէն առաջին բնագիտական հանդէսը՝ *Գիտա-
կան Շարժումը* (Պոլիս, 1885-1887):

Հրատարակած է պատմագիտական, բանասիրական եւ բժշկագիտական մօտ
երկու տասնեակ գիրքեր: Գիտական-բնագիտական իր հրատարակութիւնները ի-
րենց տեսակին մէջ առաջիններէն էին հայ իրականութեան մէջ: Անտիպ ձգած է
նաեւ *Կենդանաբուժութիւն* գիրքին տասը հատորները: Հայերէնի կողքին գրած է
նաեւ թրքերէնով եւ ֆրանսերէնով:

Մկրտիչ Անդրանիկեան ծնած է Պոլսոյ Ենի Գաբու թաղը 1851ին, Եղած է
ՀԲԸՄի հիմնադիրներէն ու անոր անդրանիկ կեդրոնական Վարչական Ժողովի
անդամներէն՝ զանապստի պաշտօնով: Աւելի ետք քանի մը անգամ վերընտ-
րուած է նոյն պաշտօնին: Եղած է անդամ Գահիրէի Հայոց Գաւառական Ժողո-
վին ու Կալուածոց հոգաբարձութեան, ինչպէս նաեւ՝ անդամ Գալուստեան Ազ-
գային Վարժարանի հոգաբարձութեան: Անդամակցած է նաեւ Իսմայիլար Կու-
սակցութեան: Մեծ կալուածատէր էր ու կը զբաղէր բամպակի մշակութեամբ:
Շրջան մը եղած է ՀԲԸՄի նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի կալուածներուն
տեսուչը: Աշխատակցած է հայ մամուլին ու հրատարակած երկու գրքով: Մահա-
ցած է Գահիրէ, 1939ին:

Հրատարակուող նամակներէն կը պարզուի, որ Անդրանիկեան եւ Տաղաւար-
եան սերտ մտերիմներ ու գործակիցներ եղած են, մանաւանդ որ երկուքն ալ մաս
կազմած են ՀԲԸՄի հիմնադիրներու խմբակին: Հաւանաբար անոնք իրարու ծա-
նօթացած ու մտերմացած ըլլան Տաղաւարեանի Գահիրէ կեցութեան տարինե-
րուն, մտերմութիւն՝ որ շարունակուած ըլլալու է մինչեւ Մեծ Եղեռն՝ Տաղաւար-
եանի ողբերգական նահատակութիւնը: Անշուշտ իրենց նամակագրութիւնը չի
սպառիւր այստեղ հրատարակուածով: Անոնք այլ նամակներ ալ կրնան փոխանա-
կած ըլլալ, որոնք մեզի անծանօթ կը մնան: Անծանօթ կը մնա նաեւ Անդրանիկ-
եանի՝ Տաղաւարեանին ուղղած նամակներուն ճակատագիրը: Իրենց մտերմու-
թեան մէկ զբոսւորումն է նաեւ այն, որ անոնք 1910ի կէսերուն միասնաբար
շրջած են պոլսամերձ հայաբնակ շրջանները՝ Պարտիզակ, Նիկոմիդիա եւ Ատա-
բազար, ՀԲԸՄի մասնաճիւղեր հիմնելու նպատակով:

Հրատարակուող նամակներուն բնագիրները կը պահուին մեր մօտ: Տարիներ
առաջ, այլ վաւերաթուղթերու հետ, զանոնք նուէր ստացած ենք Հայագէի ֆրան-
չիսկեան հայագէտ Հ. Վենսան-Մանսուր Մուսթրիւհէն: Այժմ, առիթէն օգտուե-

լով, շնորհակալութիւն կը յատնենք իրեն:

Անդրանիկեանի արխիւը մեծ մասով 1982ին Գահիրէէն փոխադրուած է Երեւան՝ Հայաստանի Պատմութեան Կենտրոնական Պետական Արխիւ, ուր կը պահուի այժմ: Մեր տրամադրութեան տակ գտնուած այս նմոշները ըստ երեւոյթին դուրս մնացած են այդ Հաւաքածոյէն եւ օրին չեն ուղարկուած Հայաստան:

Նամակները հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան:

Ա.

Ի Կ.Պոլիս, 9 Հոկտ. 1908

Ազնուաշուք

Տիար Մ. Անդրանիկեան

ի Վենետիկ²

Գերագնի բարեկամս,

Մեծ հաճոյք պատճառեց ինձ Սեպ. 29ի գիրդ: Քանիցս Ձեզ գրելու պէտքին մէջ գտնուեցայ, սակայն հասցենիդ չգիտէի:

Արդարեւ Ջուիցերիա գալու մտօք պատրաստուած էինք, սակայն ապա Թուրքիոյ ազատագրութեան լուրն փոխեց մեր ծրագիրն³ եւ գոնէ ինչքերնիս ազատելու նպատակաւ հոս եկանք: Մեր ինչքերն պահուած տեղէն գողցուած ու ծախուած էր, ուստի բան չգտանք, եւ այժմ առ այդ դատարանի դիմած ենք: Չեմ կարծեր որ ձեռքերնիս բան մ'անցնի:

Աստ հասնելուս տիրող Ազգ. գործունէութեան հոսանքն զիս ալ սկսաւ քշել: Պատրիարքարանին կողմանէ մինչ Տարտանել⁴ Իզմիրեանի⁵ ընդ յառաջ գացի, ու ապա Իզմիրեան Սրբազանի կողմանէ իշխան Սապահետտինի⁶ գացի միեւնոյն պաշտօնով⁷:

Նախ Սեբաստիայէն եւ ապա Թոքատն գիւ կաթողիկոսական ընտրութեանց պատուիրակ կարգեցին⁸, որով երկու ձայն ունիմ, եթէ երկուքէ աւելի ձայն ունենալ ներելի ըլլար՝ պիտի կրնայի շատեր ունենալ. աւելին մերժեցի⁹:

Սեբաստիոյ եւ Էրզրումի կողմանէ Ազգ. Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյ երեսփոխան ընտրուեցայ, առաջինն ընդունեցի, երկրորդն մերժեցի, զի մէկէ աւելի վիճակ ներկայացնել ներելի չէ:

Այժմ սեբաստացիք կ'աշխատին գիւ Մէճիսի Մէպոսանի¹⁰ երեսփոխան ընտրել: Եթէ իրենց այս ձեռնարկն յաջողի, աստ կը մնամ, ապա թէ ոչ Գահիրէ կու գամ {եւ} գլխաւորաբար Հ.Բ.Ը.Միութեան համար աշխատելու համար:

Ինձ առաջարկուեցաւ Ազգ. Հիւանդանոցի¹¹ տնօրէն եւ բժշկապետ ըլլալ միանգամայն 30 ոսկի ամսականաւ, մերժեցի, Գահիրէ գալու մտօք:

Եւ «Լուսաբեր»¹² չեմ ընդունիր սակայն տեղեակ եմ անդ տեղի ունեցած միթինկին եւ արդիւնքին, չեմ կարծեր որ փաշան¹³ այդպիսի տղայական առա-

ջարկ մը ընդունի, այդ առաջարկն ընկերութիւնն¹⁴ թաղել կը նշանակէ: Մեզմէ¹⁵ միայն Աղաթօնն¹⁶ հոն է¹⁷, կը վախճանամ որ զայն կը համոզեն, իցի՜ր թէ դուք փաշային գրէիք եւ քիչ օրէն դառնայիք: Այս խնդրոյ մասին այստեղ ալ շատերու հետ գէշ մարդ եղայ, ասկից Գահիրէի հետ թոթակցողներ կան:

-Տեղույս բոլոր մեծամեծներն համակիր են մեր միութեան, մասնաճիւղ մը կազմելու համար քանիցս խնդրեցի Աղաթօնէն որպէսզի փաշային ստորագրութեամբ ինձ պաշտօնական մամակ մը դրկուի այս մասին եւ մէկ հատ ալ Նորատունկեանին¹⁸ որպէսզի ամոր մախազահութեան տակ տեղի ունենայ մասնաճիւղն, սակայն բան մը չ'եկաւ իբր թէ՝ փաշան ժամանակը չէ ըսած է: Երբ անցեալ տարի Աղաթօն պէյ Անգլիա գնաց՝ անոր այսպիսի գրեր հասցուցի որ իշխանի պէս ընդունուեցաւ¹⁹, դժբաղդաբար ես ձեռիս գիր մը չունիմ... ու Իզմիրլեան Սրբազան շատ համակիր է մեր միութեան՝ եթէ կարելի ըլլայ երեք մամակ դրկել տալ աստ՝ մին ինձ, մին Նորատունկեանին եւ երրորդն Իզմիրլեանին, եւ վստահ կրնաք ըլլալ որ կարելոր մասնաճիւղ մը կը հաստատուի աստ²⁰:

-Քիչ օրէն Կովկաս պիտի երթամ. լաւ է որ ունենամ հետս մի պաշտօնական մամակ, առանց այդպիսի մի գրութեան բան չեմ կրնար ընել, ուստի կը խնդրեմ այս մասին ջանքեր ըրէ: Եթէ կը հաճիք գրեցէք Աղաթօն պէյին որ Ձեզ դրկէ իրեն համար գրած յանձնարարագրին օրինակն, եւ մամակի պաշտօնական թղթեր, եւ դուք գրեցէք յարմար մամակներ, փաշային ստորագրել տուէք եւ ինձ հասցուցէք, որով թէ աստ եւ թէ՜ ի Կովկաս մասնաճիւղեր կրնամք ունենալ:

-Ձեր գաղափարն շատ լաւ է, ազգն առաջնորդող «Ազգ. Խորհուրդ» մը օգտակար կրնայ ըլլալ, սակայն կուսակցականք պիտի ուզեն մէջ մտնել եւ չկրնար յաջողիլ դժբաղդաբար:

-Մենք ամէնքս լաւ ենք աստ: Մինչ Ռուսաստանէ դարձս ընտանիքս աստ պիտի մնայ եւ յետ այնու պիտի որոշուի աստ մնալմիս կամ դառնալմիս: Եթէ *Մէլլուս* չ'ընտրուին կը դառնամ, գոնէ քիչ ժամանակուան համար:

-Հաճեցէք խնդրեմ ընդունիլ իմ եւ կնոջս յարգանքներն եւ բարեմներն եւ մատուցէք զայն Ձեր ազնիւ կողակցին: Միշտ Ձերդ

Տօք. Ն. Տաղաւարեան

Բ.

՝Ի Կ.Պոլիս 10 Հոկ. 1908

Գերագնիւ բարեկամս,

Նամակս կնքած ու թոթատարութեան յանձնելու վրայ էի եւ ահա լուր մը որ գիր մը հասնելով հարկադրուեցայ այսօրուան թողուլ, ու գրել մաեւ Ձեզ ներկայ յաւելումն:

-Լուրն է կաթողիկոսական ընտրութեան պաշտօն ունեցող պատուիրակներու հրաւիրագրերու ժամանումն, ուստի քիչ օրէն ճամբայ պիտի ելնեմք: Խնդրեմ ռուսահայոց ուղղեալ պաշտօնական գիր մը հասցուցէք ինձ ի ստորեւ Ձեզ ցոյց տուած հասցէիս, եթէ հոս չգտնուիմ իսկ ինձ կը դրկուի: Հ.Բ.Ը.Միութեան մասնաճիւղի գործն վերադարձիս կը մնայ, յուսամ թէ մինչեւ այն ատեն

ուգած երեք մամակներս պատրաստած ու ինձ դրկած կ'ըլլաք աստ:

-Մինաս Չերազ²¹ հոս է, սակայն դեռ պաշտօնական թղթեր առած չէ Եզիպտոսէն իր պատուիրակութեան համար²², եւ հաւանականաբար միայն Աղեքսանդրիոյ երեսփոխանք պիտի ստորագրեն՝ քանի որ Գահիրէցիք բացակայ են, եւ իրենց հեռագրական ու գրատուր բողոքներն առ ոչինչ համարուեցան:

-Բնագաւառ Սեբաստիան մուրալու վարժուած չէ, ինքն կը հոգայ իր պետքերն եւ քացառիկ պարագայներու մէջ կը դիմէ այլոց: Մինչեւ ցարդ Սեբաստիոյ համար որեւէ նպաստ դրկուած չէ միութեանս կողմանէ, սակայն ահա քացառիկ պարագայ մը կը հարկադրէ Առաջնորդն²³ դիմել ներփակ գրով մեր բարեգործականին նպաստին: -Ինչպէս մամակին մէջ ըստած է որքանոցն²⁴ մինչեւ ցարդ Սր. Սարգիս Թաղի վարժարանին մէջ է եղած, սակայն ինչ ինչ պատճառներով այլեւս անդ մնայն անյարմար դատելով փոխադրած են Ամսպատ անուանեալ անբնակ վանքն²⁵, որոյ հին շէնքերն եթէ փոքր ինչ նորոգուին շատ յարմար կ'ըլլան այս²⁶ նպատակին, եւ ահա այս շինութեանց ծախսոց համար կը դիմեն միութեանս: Արդ կը խնդրեմ որ եթէ հնար է այս նպատակին համար գոնէ 40-50 ոսկի յատկացնել տաք: Այս խնդրոյ կարգադրութիւնն Չեզ կը յանձնեն: Եթէ կամիք ներփակ մամակին պարունակութիւնն գրեցէք փաշային եւ իր հաճութիւնն ձեռք բերէք, եւ ըրէք ինչ որ արժան համարիք:

Ջերմ յարգանքք միշտ ձերդ

Sop. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ. Ինձ գրած մամակնիդ ուղղեցէք

Post. Restante

Post. Française

Galata

Constantinople

ուր որ ալ ըլլամ ինձ կը հասցնեն:

նոյն

Գ.

՝ի Կ.Պոլիս, 13 Դեկ. 1908

Haviar khan No. 22

Galata

Ազնուաշուք

Տիար Մ. Անդրանիկեան

Ի Գահիրէ

Գերագնի բարեկամս,

Վերադարձիս միայն ստացայ Չեր Հոկ. 27 թիւ մամակն: Շնորհակալութիւն կաթողիկոսական ընտրութեան պատուիրակ եւ Ազգ. Երեսփոխանական ժողովոյ անդամ ընտրուելուս համար Չեր ջերմագին շնորհաւորականներուն:

Կաթ. ընտրութեանց մասին աւելորդ կը համարին գրել զի լրագրերն լիակատար տեղեկութիւններ առած ըլլալու էք: Ի՞նչ Տփղիսի և յէջմիածին բազմիցս առիծի պէս կռուեցայ, եւ վերջապէս յաջողեցանք ազգին երկու սիրելիներն *քանդիդա*²⁷ ներկայացնել²⁸, յուսամ թէ՛ Չարն Իզմիրլեանն կը վաւերացնէ, փոխարքայն առ այդ պիտի աշխատի²⁹:

Ճամբորդութիւնս 40 օր տեւեց որոյ 20 առ[աջ]ին օրերս կաթ. ընտրութեան հարցին նուիրեալ էին, իսկ միւս 20 օրերն Հ.Բ.Ը.Միութեան: Այդ՝ այդ ընկերութեան համար Պաթումի, Տփղիսի, Երևանի, Աղեքսանդրաքոյի, Պաքուի եւ Նոր Նախիջեւանի մէջ մեծ *բոքթականդ* ըրի, յաջողեցայ Տփղիսի, Պաքուի եւ Նոր Նախիջեւանի մէջ մասնաճիւղեր կազմել³⁰, եթէ լաւ աշխատուի Տփղիսն ու Պաքուն կրնայ մեզի 10 000 ոսկի տալ: Այդ երկու քաղաքաց միլիոնատէրներն շատ համակրեցան եւ յամճաբարեցին ինձ իրենց շնորհակալիքն ու համակրութիւնն յայտնել վսեմ Պօղոս փաշային որ իրենց խորհածն նա իրագործած է, եւն.: Արդարեւ առատ ոսկի կայ այն կողմերն, սակայն հարկ է թոթակցիլ եւ շարունակ յարարերութիւն մշակել: Ես կը խորհիլ կողմդ հասնելուս ամմիջապէս գործի սկսիլ եւ փաշային ստորագրութեամբ մամակներ գրել, սակայն իբր *մէպուս* աստ մնալու հարկադրուած ըլլալով չ'զիտեմ ինչպէս ընել: Կը խորհիմ քանի մ'օրէն մի քանի մամակաց պատճեններ դրկել ձեզ՝ խնդրելով որ զանոնք փաշային կարդալէ ետք մաքրորի առնել տաք եւ պէտք եղած տեղերն դրկէք: Առ այժմ յամհունս զբաղեալ եմ:

Կ.Պոլսոյ մէջ ալ Հ.Բ.Ը.Միութեան մասին աշխատեցայ, շատ համակիրներ ճարեցի, որոց զյխատուն է Իզմիրլեան սրբազան, սակայն խտիւմութիւն չէ առայժմ գործի ձեռնարկել, զի Կ.Պոլսոյ հայերն շատ ծանրաբեռնեալ են գաղթականներու առթած բեռէն³¹: Այս տաղտուկներու անցնելէ ետք յուսամ թէ հոս ալ յաջողութիւն կ'ունենամք³²:

Միութեան բշմամիներն այստեղ ալ բաներ մը գրեցին, սակայն ես հրապարակաւ պատասխանելն աւելորդ համարելով պէտք եղած տեղերն անոնց սեւ ծրագիրն յայտնած եմ, ուրախ եմ որ դուք ալ այդ տեղ պէտք եղածն ըրած էք:

Ձեզ շատ բարեկամ ձեռացող մի քանիներէ լաւ է փոքր ինչ զգուշանալ:

Խորհրդարանն զոցուելուն կը խորհիմ կողմդ գալ, թէ իմ անձնական գործերն կարգադրել, եւ թէ Ձեզ հետ միութեան գործոյն մղում մը տալ: Մի յուսահատիք՝ միութիւնն ապագայ ունի, հարկ է փոքր ինչ տուկալ եւ աշխատիլ:

Մեքսատիոյ ի[ալ]մ[ա]ր դրկած գումարնուդ մասին շնորհակալութիւն:

Հինգ օր առաջ Օտտայի ճամբով դարձիս՝ տեղեկացայ *մէպուս* ընտրութիւն, ուստի փոխան կողմդ գալու, աստ մնալ ստիպուեցայ: Այս հինգշաբթի խորհրդարանն կը բացուի, ու զիս ցկեանս բերդարգելութեան դատապարտողին հետ դէմ առ դէմ պիտի գտնուիմ:

Խորհրդարանին մէջ ընդամենն 9 հայ կայ³³. Իցի՜ւ թէ օգտակար կրնայինք ըլլալ երկրին եւ ազգին: Սապահետտիմը իր ողջամիտ գաղափարներուն համար չ'ընտրուեցաւ: Թուրքերն շատ հեռի են դէռ քաղաքական խնդիրներն լաւ հասկնալէ:

Հաճեցէ խնդրեմ Վսեմ. փաշային մատուցանել իմ յարգանքներս, եւ ըսէք որ կը խնդրեմ իր պաշտպանութիւնն տարածել միշտ իմ վրաս: Միշտ պիտի աշխատիմ օգտակար ըլլալ Հ.Բ.Ը.Միութեան: Հաճեցէ եւ դուք ընդունիլ իմ յար-

զանքներս ու բարեւներս եւ հաղորդել զայն Ձեր ազնի տիկնոջ: Չերդ
Sop. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ. Ներսիսկ Ձեզ կը յղեմ Ստյ կաթողիկոսարանէն եկած երկու թղթեր Հ.
Բ.Ը.Միութեան ուղղեալ:

7.

Ի Կ.Պոլիս 15 Դեկ. 1908
Haviar khan No. 22
Galata

Ազնուաշուք
Տիար Մ. Անդրանիկեան
Ի Գահիրէ,

Գերազնիւ բարեկամ,

Կը հաստատեմ երկու օրեր առաջ Ձեզ ուղղած գիրս, յորում եւ շնորհակա-
լութիւն կը յայտնէի Սեբաստիոյ որբանոցին դրկած նպաստնուդ մասին՝ զոր
ինձ ծանուցած էր միութեան գրագիր Պ. Մարտիրոս Պապայէկեանն: Ընդունած
տեղեկութեանցս վրայ գրեցի եւ Սեբաստիա, սակայն այսօր կրկին Մ. Պապա-
յէկեանն ընդունած մի գրութենէս կը տեղեկանամ թէ Սեբաստիոյ յատկացեալ
գումարն այլոր դրկուած է... զարմացայ եւ արժան համարեցի ներկայիս
խնդրել Ձեզ որ եթէ հնար է գտնէ 40 եգ. ոսկւոյ նպաստ մը հասցնէր ի Սեբաստ-
իա, զի Ձեր ու Աղաթօն պէշի ներշնչած յոյսերուն վրայ՝ խորհուրդ տուի իրենց
պահպանել որբանոցն Եգիպտոսէ նպաստի մը խոստումով... Կը սիրեմ յուսալ
որ ընդ փոյթ կը կատարէք Սեբաստացւոց այս կարեւոր խնդիրքն:

Ջերմիւ ողջունելով զՁեզ եւ Ձեր Ազնի տիկինն կամ եւ մնամ յարգանք
Չերդ

Sop. Ն. Տաղաւարեան

6.

Ի Կ. Պոլիս 9/22 Յունուար 1909
Haviar-Han No. 22
Galata
Constantinople

Ազնուաշուք
Տիար Մ. Անդրանիկեան
Ի Գահիրէ

Գերազնիւ բարեկամ,

Հանգիստ ճամբորդութենէ մը ետք՝ այսօր առաւօտեան աստ ժամանեցի:

Եզիպտոսի հիւրնկալ ավիոնքներէն այսպէս բաժնուելուս առթիւ՝ պարտ կը համարին ջերմապէս շնորհակալութիւն յայտնել Չեզ, իմ այս եռամեայ պանդխտութեանս ժամանակամիջոցին ինձ հանդէպ միշտ բարեացակամ եւ միշտ ազնիւ գտնուած ըլլալնուդ համար: Չեր ծառայութիւններն ու յիշատակն չպիտի մոռնամ եւ ըստ խոստմանս պարբերաբար պիտի գրեմ Չեզ:

Հաճեցէք խնդրեմ իմ ժամանումս ծանուցանել եւ ջերմագին յարգանքներս մատուցանել Վսեմ. Պօղոս փաշայ Նուպարի եւ իրեններուն:

Այսօր Իզմիրլեան սրբազանին պիտի յանձնեն 70 000 Ֆռ.ի չէքն, եւ որ անշուշտ ընդհուպ ստացումն պիտի ծանուցանէ Նորին Վսեմութեան³⁴: Բաշխման ցուցակն պատրաստելէ ետք պիտի հաղորդեմ միութեանդ:

Քաղցր է ինձ յուսալ թէ՝ ըստ ձեր խոստման գիրս ընդունելնուդ արդէն ճամբայ հանած էք Սեբաստիոյ որբանոցի մպաստն: Սեբաստիա եւ Բոզնիկ³⁵ դրկուելիք մպաստներու միջնորդ կրնամ ըլլալ:

Հաճեցէք խնդրեմ մատուցանել իմ յարգանքներս Չեր գերագնի տիկնոջ: Ընդունեցէք եւ դուք, ազնիւ բարեկամս, իմ ջերմագին բարեւներս:

Միշտ ձերդ յարգանօք

Sop. Ն. Տադաւարեան

2.

Ի Կ. Պոլիս, 28/11 Մայիս, 1909

Rue Taxim No. 33

Péra

Ազնուաշուք

Տիար Մկրտիչ Անդրանիկեան

Ի Գահիրէ

Գերագնի բարեկամ,

Այսօր ձեռքս անցաւ «Արշալոյս»³⁶ 28/10 Ապրիլի թիւն, յորում տեղուդ Ազգ. լուրերուն բաժնոյն մէջ ուրախութեամբ կարդացի թէ՝ երեսփոխանական ժողովն յոտնկայա շնորհակալութիւն յայտնած է Չեզ, իբրեւ կալուածոց վերատեսուչ Չեր պաշտօնավարութեան մէջ օգտակարապէս եւ խղճի մտօք Ազգին ծառայելնուդ համար:

Շատ գոհ մնացի ես եւ անշուշտ Չեր ու ճշմարտութեան բոլոր բարեկամներն իրողութիւնն այսպէս երեսն ելնելուն, ու Չեր մախանձորդ չարամիտներուն այսպէս խայտառակութիւնն համար:

Այլ ցաւիմ որ Հ.Բ.Ը.Միութիւնն չունի իւր վաղեմի փայլն: Աստ կարեւոր մասնաճիւղ մը կազմելու համար ինձ քանիցս խոստումներ ըրած են Վեհափառ Հայրապետն³⁷ եւ Վսեմ. Նորատումկեան Էֆենտին, ցաւալի է որ դժբաղդութիւնք իրարու յաջորդեցին եւ ահա Կիլիկիոյ ջարդի խնդիրն վրայ հասաւ այնպէս որ հայրապետին մեկնումէն առաջ չպիտի կարողանամք այդ կարեւոր ձեռնարկն ընել:

Կառկասիա եւ Ռուսիա գտնուած միջոցիս Հ.Բ.Ը.Միութեան մասին ըրած

քարոզութիւններս շատ լաւ ընդունելութիւն գտան ու երեք տեղեր ալ մասնաճիւղերու կազմութեան նախապատրաստութիւնք եղան, ու վերջին անգամ կողմոյ գտնուելուս առ այս մասնատր նամակներ գրուեցան, սակայն կ'իմանամ թէ՛ այդ աշխատութիւններ գործնական հետեւանք ունեցած չեն, այդ մասին կը խնդրեմ որ հաճիք ինձ տեղեկութիւններ տալ:

-Տեղական գործերու մասին չափիտի գրեմ, լրագրերէ տեղեկացած էք Մարտ 31/13 Ապրիլի *դարսիտնէական*³⁸ շարժումներն, այդ հետեւանօք մեր անցուցած ճգնաժամներն, եւ իբր արձագանք Կիլիկիոյ յուզումներն եւն: Փոթորիկն դեռ ամբողջութեամբ անցած չէ: Եթէ Ատանայի խնդրոյն մասին³⁹ արդարադատ չ'ըլլան՝ այլեւս յոյս չունիմ այս երկրէն: Թուրքիան օր ըստ օրէ միտքապէս կ'իյնայ, ու եթէ իրաց այս վիճակն երկար շարունակուի՝ օտար միջամտութիւնք տեղի պիտի ունենան:

Այսու ամենայնիւ այս ամառ աստ գալու մտադրութիւննիդ կրնաք իրագործել: Կ.Պոլսոյ մէջ այլեւս որեւէ դէպք չեմ կարծեր որ տեղի ունենայ, գաւառաց մասին անկարող եմ նոյնն ըսել:

Հաճեցէք խնդրեմ իմ խորին յարգանքներն մատուցանել Նորին Վսեմութիւն Պօղոս փաշայ Նուպարի եւ իր պարագայից:

Աղաթօն պէյ[իմ] գրած վերջին նամակիս պատասխանն ընդունած չեմ: Նա եւս իր աստ գալու ծրագիրն կրնայ իրագործել:

Մուշեղ Եպիսկոպոսն⁴⁰ եթէ դեռ կողմոյ է վստահ թող ըլլայ թէ անտարբեր չեմք Ատանայի կոտորածին մասին: Մեր աշխատութիւնք ատելի լրագրաց մէջ չգրուած տեսակէն են:

Ձերմիւ ու յարգանօք ողջունելով զՁեզ եւ Ձեր ազնիւ տիկինն, եմ եւ մնամ յարգանօք Ձերդ

Տօք. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ.- Կիսն կը յանձնարարէ իր յարգանքներն եւ բարեւներն հաղորդել Ձեզ եւ Ձեր ազնիւ տիկնոջ: նոյն

Է-

Կ. Պոլիս, 2/15 Յունիս 1909
Rue Taxim No. 33 (Pera)

Ազնուաշուք
Սկրտիչ էֆ. Անդրանիկեան
Ի Գահիրէ

Ազնիւ բարեկամս

Պատիւն ունեցայ ստանալ Ձեր Մայիս 26ի նամակն: Միութեան մասին Ձեր տուած տեղեկութիւններէն զոհ մնացի: Կանոնագրութեանց սրբագրեալ օրինակէն ինձ բաւական թուօք դրկուիմ կը խնդրեմ: Մի կարծէք թէ Կ.Պոլսեցիներն

ամտարբեր են միութեան մասին, ո՛չ, շատ համակիրներ կան, որոնց հետ միշտ խորհեցանք յուզումներուն հանդարտելուն գործի ձեռնարկելու համար, նախ գաղթականներն կային որք ժողովրդեան վրայ մեծ բեռ մ'էին, երբ անոնք սկսան նուազիլ եւ Իզմիրլեան ու Նորատունկեան կը խորհէին մեծ ժողով մը կազմել, ահա Ատանայի խնդիրն վրայ հասաւ ու ամէն ինչ մոռցնել տուաւ. սակայն երբ այս յուզումներն անցնին՝ *կրկին* խնդիրն ձեռք կ'առնեմ, ցաւալի է միայն որ չպիտի կրնամք վայելել Իզմիրլեանի նախագահութիւնն. գուցէ ի հեռուստ նամակով մասնակցի մեզ:

Կովկասի եւ Ռուսիոյ համար մեր գործի յաջողութեան վնասողներն *փրկիչներն* եղած են, եւ հիմա ալ անդ տիրող խստութիւններն⁴¹ մեծապէս կը դժուարացնեն գործն, գուցէ ապագային կարելի ըլլայ եւ նոյն իսկ Հայրապետի խրախոյսով:

-Տեղդ՝ տեղի ունեցած կրկին հանգամանկութեանց մասին *Չեր* ջանքերն գովելի են: Պէտքն այնչափ մեծ է որ մարդ կը յուսահատի: Չեմ յուսար թէ այլեւս ջարդեր ու վայրագութիւններ կրնան տեղի ունենալ. եղածն ժողովրդեան յուսահատութիւն պատճառած է ու ժողովուրդն սկսած է գաղթել. եթէ այսպէս շարունակուի՝ երկիրն պիտի ամայաւայ եւ օտարներ պիտի օգտուին ապագայ բարեփոխութիւններէն: Մեծ մասն դէպ Ամերիկա կ'երթան:

-Մուշեղ Եպիսկոպոսէն լուր չունիմ, ի՞նչ կ'ընէ, ի՞նչ ընել կը խորհի:

-Էգֆասի դատին արդիւնքին տեղեակ եմ, եւ այդ մասին արդէն գրած ու շնորհատրած եմ զՉեզ⁴²:

-Այս տարուայ սկիզբներն Եգիպտոսն թողլուս՝ ջրի ընկերութենէն խնդրեցի որ իմ պաշտօնիս համար՝ ինձ *բօնժէ*⁴³ տան. ընդունեցին ու վեց ամսուան *բօնժէ* տուին. ահաւասիկ այս ամսոյ վերջն *բօնժու* կը լրանայ, սակայն եւ նկատի առնելով երկրին անկայուն ու յուզումնալից վիճակն, կը վախճամ որ գուցէ քիչ ատենէն ստիպուիմ վերստին դառնալ Եգիպտոս, ուստի եւ պիտի փափաքէի որ *բօնժու* երկարի: Այսօր Սապա փաշային կ'ուղղեմ խնդրագիր մը այս մասին, կը խնդրեմ որ դուք հաճիք յիշեալը տեսնալ եւ խնդրոյս յաջողութեան մասին բարեխօսել: Եթէ Պօղոս փաշան տեղդ գտնուէր արեւի դիրքին կրնար ըլլալ անոր դիմելով, սակայն քանի որ նա բացակայ է՝ Չեզ կը դիմեմ առ այս:

Զօնժէիս միայն վեց ամիս երկարածգումն բաւական է, զի վեց ամիսէն ինչ ըլլալնիս յայտնի կ'ըլլայ:

-Անցեալ Կիւրակէ տիկին Պօղոս փաշան ու Պէտերն տեսայ, հանգիստ ու գոհ են. հաւանականաբար այսօր բաղլըմէն գան: Աղաթօն պէյն Մեսիմայեմ⁴⁴ երկտողիկ մը որկած է խոստանալով Ժընեվէն երկար գրել:

-Մենք բաւական լաւ ենք: Քսան օրէ ի վեր աղջնակս (եգիպտածին Աստղիկն) հիւանդ է, մտահոգ օրեր անցուցիք, յուսամ վտանգն անցած է:

-Յուսամ թէ դուք ամէնքդ լաւ էք, հաճեցէք իմ յարգանքներս մատուցանել տիկինին եւ բարեւներս Չեր զաւակաց, մասնաւոր բարեւներ տիարց Մակալեանի⁴⁵, Յովակիմեանի⁴⁶, Ջատեանի⁴⁷, Մէրքերեանի, Աճեմեանի⁴⁸ եւ այլ զիս յիշողաց:

Յարգանք եւ ջերմ ողջոյններ Չեզ

Չերդ

Տօք. Ն. Տաղաւարեան

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Վ. Մ. Գալստեան, «Նոր Նուիրատուութիւններ Մեր Արխիւին», Բանբեր Հայաստանի Արխիւների, Երևան, Թիւ 3 (84), 1982, էջ 248:
- ² Այս եւ միւս բոլոր ընդգծումները հեղինակինն են:
- ³ Ոմ Գրիգոր Տիրատուր Գահիրէէն Անդրանիկեանին ուղղուած 15 Սեպտեմբեր 1908 թուականի նամակի մը մէջ, որ կը գտնուի տրամադրութեան տակ, կը հաստատէ թէ՛ «Տաղաւարեան էֆէնտի վերջին պահուն միայն փոխած էր ճանապարհորդութեան ծրագիրը, այնպէս որ Մէսափրիէ ստացած նաւատոմսերը զեղչ յետս դարձնելով Պօլիս մեկնած է»:
- ⁴ Կամ՝ Զանաքթայէ, Եւրոպական Թուրքիան Ասիական Թուրքիայէն բաժնող եւ Մարմարան Եգէականի կապող նեղուցը:
- ⁵ Նկատի ունի «Երկաթէ Պատրիարք» յորջորջումին արժանացած Մատթէոս Արք. Իզմիրլեանը (Պոլիս, 1845-էջմիածին, 1910, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ 1908-1910), որ Պոլսոյ պատրիարքութեան չըլնային, 1896ին Սուլթան Ապտուլ Համիտ Բ-ի կողմէ աջտրուած էր Երուսաղէմ եւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, 18 Օգոստոսի 1908ին ժողովրդական մեծ ցոյցերով վերադարձաւ Պոլիս:
- ⁶ Իշխան Մուհամմէտ Սապահետտին (1877-1948), Թուրք քաղաքական գործիչ, Ապտուլ Համիտ Բ-ի զարմիկը Երկար տարիներ վտարանդի մնացած է Փարիզ, ապա վերադարձած Պոլիս, ուրկէ աւելի վերջ անցած է Զուլփերիա: Սերտ յարաբերութիւններ մշակած է հայ քաղաքական գործիչներու հետ:
- ⁷ Թէոդիկի Ամէնուն տարեցոյցի Գ. տարուայ (1909) հատորին մէջ (Պոլիս, էջ 282) կայ խմբանկար մը՝ աւելուած՝ 20 Օգոստոս 1908ին, «Օսմ. Սահմանադրական Ակումբ»ին կողմէ վարձուած «Շիրէքէմ» շոգենակին մէջ, որ կը ներկայացնէ Իշխան Սապահետտինը դիմաւորելու դացած մօտ երկու տասնեակ հայ մտաւորականներ:
- ⁸ Նկատի ունի խրմեան Հայրիկի վախճանումէն ետք Սբ. էջմիածնի մէջ կայացած Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութիւնը, ուր Իզմիրլեան կաթողիկոս ընտրուեցաւ:
- ⁹ Կաթողիկոսական ընտրութեան երկրորդ փուլին մերժուած է պատուիրակներուն երկու ձայնով մասնակցելու դրութիւնը եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրը մասնակցած է մէկ ձայնի իրաւունքով:
- ¹⁰ Արաբերէնէն փոխառեալ Թրքերէն բառ՝ Երեսփոխանական ժողով (մէնլիա-ժողով եւ մէյ-պուս-առաքուած, պատուիրակ, ուղարկուած բառերէն) Յայտի է որ, սեռաստացիներու ձեռնարկը յաղորդութեամբ կը պսակուի եւ Տաղաւարեան կ'ընտրուի Օսմանեան Երեսփոխանական ժողովի անդամ:
- ¹¹ Նկատի ունի Պոլսոյ Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցը (հիմնուած՝ 1832ին, Յարութիւն Ամիրա Պէզմեանի բարերարութեամբ), որ ցարդ կը շարունակէ իր գոյութիւնը:
- ¹² Հոստաբեր՝ ազգային, քաղաքական, տնտեսական եւ զրական երկօրեայ թերթ (1904-1908), Լոյս տեսած է Գահիրէի խմբագիրներ՝ Վահան Բիւրքեան, Արփիար Արփիարեան եւ ուրիշներ: Աւելի ետք միանալով տեղւոյն Արեւին՝ հրատարակուած է «Լուսաբեր-Արեւ» անունով:
- ¹³ Նկատի ունի ազգային գործիչ եւ ՀԲԸՄի գլխաւոր հիմնադիր Պօղոս Նուպար փաշան (Պոլիս, 1851-Փարիզ, 1930), որուն կալուածներուն դրասնեակին տեսուչն էր («տալլիէ-ին» տօնէնը) Մկրտիչ Անդրանիկեան:
- ¹⁴ Նկատի ունի ՀԲԸՄը:
- ¹⁵ Նկատի ունի ՀԲԸՄի Կեդրոնական Վարչութիւնը:

¹⁵ Նկատի ունի Երուսաղե Աղաթօնը (Պոլիս, 1880-Նիս, 1885): Պոլսոյ մէջ ստանձնած է պետական բազմաթիւ պաշտօններ, բայց հեռանալով անկէ ապրած է աստանդական կեանք մը: Եզրիտոս զոնուած չըլնաին, քանի մը տարի իրեն յանձնուած է Պօղոս Նուպարի ազարակներուն քննիչի պաշտօնը: Վարած է նաեւ ազգային բազմաթիւ պաշտօններ: Եղած է ՀՐԸՄի անդրանիկ կեդրոնական վարչական ժողովի անդամ՝ փոխ աստնապետի պաշտօնով: Հեղինակած է աւելի քան 10 գրքոյ՝ ՀՐԸՄիութեան եւ գիւղատնտեսութեան մասին:

¹⁷ Խօսքը կը վերաբերի Գահիրէին:

¹⁸ Նկատի ունի Գարբիէլ Նորատունկեանը (Պոլիս, 1852-Փարիզ, 1938), որ Փարիզի մէջ հետեւած է Սորպոնի եւ այլ վարժարաններու բարձրագոյն դասընթացներու (1870-1875): Վերադառնալով Պոլիս վարած է պետական բազմաթիւ պատասխանատու պաշտօններ, ընդ որում նաեւ՝ Օսմանեան կայսրութեան Հանրային Շինութեանց եւ Արտաքին Գործոց նախարարի պաշտօնները: Եղած է Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ եւ ՀՐԸՄի կեդրոնական վարչական ժողովի փոխ նախագահ: Հեղինակն է Օսմանեան կայսրութեան ստորագրած դաշնագիրներուն պատճենները պարփակող Ֆրանսերէն Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman քառահատորին:

¹⁹ Աղաթօն Ծովիս 1907ին Մանչեսթրը հասնելով կարճ ժամանակ ետք հիմը կը դնէ ՀՐԸՄի տեղւոյն մասնաճիւղին: Աւելի ետք մասնաճիւղ մը կը հիմնէ նաեւ Լոնտոնի մէջ:

²⁰ Տաղաւարեան-Անգլո-աւստրիական-իգլիթիւան կապի մասին վկայութիւն մը ունի վահան Մ. Բիրքեման, որ 15 Յունիս 1909 թուակիր Պոսթոնէն Անգլո-աւստրիական ուղղուած եւ մեր տրամադրութեան տակ գտնուող նամակի մը մէջ կը գրէ. «Տօքթ. Տաղաւարեան երեք յանձնարարական նամակներ առած է Իգլիթիւան սրբազանի ստորագրութեամբ, ուղղուած երկու եպիսկոպոսներու (որք Նիւ Եորքի նահանգին մեծագոյն եկեղեցականներն են), եւ Մր. Ճէյմս Պրայսի,՝ որոնց անուններու եւ հաղորդած էի: Յանձնարարականը ՀՐԸՄիութիւնը այդ անձանց ծանօթացնելու համար է: Նիւ Եորք ուղևորելուս ատոնց հետ ալ պիտի տեսնուիմ, Տիար Գարակէօզեանի հետ խորհրդակցելով: Թերեւս Մր. Պրայսն այլ բարոյական ոյժ մը տալ»:

²¹ Մինաս Զերադ՝ գրող, հրապարակախօս ու խմբագիր (Պոլիս, 1852-Փարիզ, 1929): Երկար տարիներ զբաղած է ուսուցչութեամբ, վարելով Պոլսոյ կեդրոնական վարժարանի տնօրէնութիւնը (1886-1889): Խմբագրած է քանի մը թերթեր հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով: Հեղինակած է նաեւ քանի մը գիրքեր նոյն լեզուներով: 1878ին որպէս քարտուղար ընկերակցած է Խրիմեանի գլխաւորութեամբ Պերլին վեհաժողով մեկնող հայկական պատուիրակութեան:

²² Անհնարութիւնը կ'առնուի կաթողիկոսական ընտրութիւններուն որպէս պատուիրակ Զերադի մասնակցութեան հարցին:

²³ Նկատի ունի Ժանօթ Բանասէր ու կրօնական գործիչ Թորգոմ Եպօ. Գուշակեանը (Պարտիզակ, 1874-Երուսաղէմ, 1889), որ 1907-1913 վարած է Սեբաստիոյ առաջնորդութիւնը՝ վարած է նաեւ եկեղեցական պատասխանատու բազմաթիւ այլ պաշտօններ, լակ 1981ին ընտրուած է Երուսաղէմի հայոց պատրիարք: Ունի բանասիրական բազմաթիւ գործեր, որոնցմէ առաւել արժէքաւորն է Սեբաստիոյ Սբ. Նշան վանքի ձեռագիրներուն ցուցակը:

²⁴ Որբանոցը հիմնուած է 16 Հոկտեմբերի 1888ին՝ «Որբասէր Ընկերութեան» կողմէ: Նախ հաստատուած էր Ս. Սարգիս Թադի Ներսէսեան վարժարանին մէջ, բայց յետոյ փոխադրուած է Անապատ վանքը: Գոյութիւնը շարունակած է մինչեւ 1915ի Մեծ Եղեռն: Հասցուցած է բազմաթիւ շրջանաւարտներ եւ արհեստաւոր սաներ:

- ²⁵ Անապատ վանք՝ փոքրիկ մենաստան Սեբաստիոյ մօտերը, դէպի Հիւսիս Աւանդաբար անոր կառուցումը կը վերագրուի Ս. Թադէոս Առաքեալին վանքը ունեցած է մօտ 16 սենեակ, առաջնորդարան եւ նորակառոյց շէնք յատկացուած՝ որբանոցին, ուր Թուս-ուար 1909ին կը պատմապարուէին 66 որբեր։ Վանքը նախապէս ունեցած է առանձին միա-րանուծին եւ թեմեր։
- ²⁶ Բնագիրին մէջ ըսուել կրկնուած է։
- ²⁷ Ֆրանսերէն *candidat*՝ թեկնածու։
- ²⁸ Նկատի ունի կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ ընտրուած երկու թեկնածուները՝ Իգմիրլեան եւ Եղիշէ Արք. Դուրեան, որոնցմէ առաջինին ընտրութիւնը աւելի ետք վաւերացուեցաւ Ռուսիոյ ցարին կողմէ, ըստ պոլսէնիէյա յի տրամադրութեան։
- ²⁹ Բաւական ուշ՝ 3 Թուսուար 1909ին, Պոլսոյ ռուսական դեսպանատան կողմէ Հաղորդուեցաւ Իգմիրլեանին ընտրութեան վաւերացումը ցարին կողմէ։
- ³⁰ ՀՐԸՄի պատմութեան նուիրուած *Ոսկեմատեան ՀՐԸՄութեան Արծաթեայ Յորդեան, 1906-1931* (Ա. Հատոր, ֆարիլ, 1935) ստուաւարածաւալ Հատորին մէջ նշուել երեք քաղաքներու մասնաճիւղներուն կազմութեան կամ գոյութեան մասին ո՛չ մէկ ակնարկութիւն կարելի եղաւ գտնել։ Արեւելահայ շրջաններու մէջ ՀՐԸՄի մասնաճիւղներու գոյութեան մասին վկայութիւններու չենք հանդիպիր նաեւ վարդգէս Համազասպեանի *Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը եւ Հայաստանը նորատիպ աշխատութեան մէջ* (Երեւան, 2001), ուր, էջ 77ի վրայ մասնաւանդ կը շեշտուի թէ Ռուսաստանի եւ Արեւելեան Հայաստանի մէջ միութիւնը մասնաճիւղեր չէ ունեցած։
- ³¹ Ակնարկութիւնը կ'երթայ օսմանեան սահմանադրութեան հետեւանքով ստեղծուած համեմատական ազատութեան միջոցառումի մէջ արտասահմանէ՝ Եգիպտոսէ, Եւրոպայէն եւ մասամբ նաեւ Ամերիկայէն Պոլիս հասնող յեղափոխականներուն, փախստականներուն եւ երթեւեկութեան արգելքի վերացումին հետեւանքով դաւանանքէն Պոլիս ներխուժող հայ դաղթականներուն, ինչպէս նաեւ Ռուսիոյ մէջ հայութեան հանդէպ ի դուրս դրուած հայածանձին հետեւանքով Կովկասէն հասնող յեղափոխականներուն։ Ծանօթ է որ Աղգային Պատրիարքարանը իր վրայ վերցուցած էր յիշաւները մատակարարելու գործը։
- ³² ՀՐԸՄի Պոլսոյ մասնաճիւղը հիմնուած է 14 Մարտ 1910ին։ Անոր առաջին Գործադիր Ժողովին ատենապետն էր Նորատուեկեանը, իսկ ատենադպիրը՝ Տաղաւարեանը։
- ³³ Անոնցմէ յիշենք Պոլսոյ երեսփոխաններ Գրիգոր Զօհրապն ու Պետրոս Հալլաճեանը, Մշոյ երեսփոխան Գեղամ Տէր Կարապետեանը, Կարնոյ երեսփոխաններ Գարեգին Բասորաճեանն (Արմէն Գարօ) ու Վարդգէս Սէրէնիկեւեանը, Վանի երեսփոխան Վահան Փափազեանը (Կոմս), Սիւի երեսփոխան (Մեծն) Մուրատ Պոյաճեանը։
- ³⁴ Նկատի ունի Պօղոս Նուպար փաշան։
- ³⁵ Բուզնիկ՝ զուտ հայաբնակ գիւղ Սեբաստիոյ արեւելքը, Կ'ենթադրուի որ հիմնուած է ԺԱ դարու առաջին քառորդին։ Ի դարսակելոջին ունէր մօտ 1300 հայ բնակիչ։ Բուզնիկցի է դանաստեղծ Դանիէլ վարդապետը։ 10/23 Փետրուար 1909 թուակիր Բուզնիկէն Անդրա-նիկեանի ուղղուած բազմաստորագիր նամակէ մը կ'իմանանք թէ ՀՐԸՄը Հայդին կարօտելոցն համար զրկած է 45 ոսկիի նպաստ մը։ Նոյն նամակով անոնք սերմնացան ցորեն զննելու համար այլ գոտիները եւս կը խնդրեն։
- ³⁶ Արշալոյս՝ աղգային, գրական եւ քաղաքական անկախ թերթ։ Երբեք մը եղած է օրկանը ՎԱԳՎային Անկախ Միութեանը։ Լոյս տեսած է Գաշիքէ, երկու շրջանով՝ 1899-1905 եւ 1908-1914 (դադրած՝ 1905-1907), իմբագիրը՝ Եղիշէ Թորոսեան։

- ³⁷ Նկատի ունի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Իզմիրլեանը, որ 31 Հոկտեմբեր 1908ին Պոլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ, իսկ յաջորդ օրը՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, բայց Ս. Էջմիածին մեկնելէ առաջ մինչեւ 23 Մայիս 1909 պարտաւորուեցաւ մնալ Պոլիս:
- ³⁸ Ֆրանսերէն *réactionnaire*՝ յետաշրջական: Նկատի ունի ՎԵՇԻԻԱԹՅԱԿԱՆ անունով ծանօթ յետադիմական ան շարժումը, որ 1909ի Մարտ 31/Ապրիլ 13ին, կը միտէր լուծել խորհրդարանը ու վերականգնել սուլթանական միապետութիւնը Աւելի ետք, Վազատաւորա՝ անունով ծանօթ բանակը Սեւանիկէն Հասաւ Սան Սթեֆանօ եւ Մահմուտ Շեքէթ փաշայի ու Էնվէրի առաջնորդութեամբ մտաւ Պոլիս, գահազուրկ րբաւ Ապտիլ Համիտ ու վերահաստատեց սահմանադրութիւնը:
- ³⁹ Նկատի ունի Պոլսոյ ՎԵՇԻԻԱԹՅԱԿԱՆ շարժումին յաջորդ օրն իսկ Ատանայի եւ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ տեղի ունեցած կոտորածները, որոնք կրկնուեցան աւելի ետք եւ խլեցին մօտ 30,000 Հայերու կեանքը:
- ⁴⁰ Նկատի ունի Մուշէղ Եպիսկոպոս Սերոբեանը (Ասլանպէկ, 1869-Նիկոսիա, 1951): Արմաշի Դպրեվանքի առաջին սաներէն: 1897-1903 կը վարէ Արաբկիրի առաջնորդութիւնը 1904ին կը առնէին Ատանայի առաջնորդութիւնը Օսմանեան սահմանադրութենէն ետք Կիլիկիոյ կրթական դոքթին մղում տալու նպատակով, Հանգանակութեան Համար կը մեկնի Եգիպտոս ու իր բացակայութեան օրերուն տեղի կ'ունենայ Ատանայի Զարդը Անմիջապէս կը մեկնի Եգիպտոսէն՝ միանալու Համար իր հօտին, բայց կ'արգիլուի ցամաք ելլել: Կը վերադառնայ Աղեքսանդրիա, աւելի ետք կ'անցնի Ամերիկա, ապա կը շրջի բազմաթիւ այլ վայրեր: Կարգաթող կ'ըլլայ 1922ին: Լոյս ընծայած է մօտ 35 Հատոր գիրք եւ գրքոյկ:
- ⁴¹ Հաւանաբար Նկատի ունի Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան եւ այլ ընդդիմադիր տարրերու դէմ ցարական իշխանութիւններուն շղթայազերծած Հալածանքները, որոնք վերջ դառան ՎԵՇԻԻԻԻ դաժան խուճուկով ծանօթ դատաւարութեամբ որ տեղի ունեցաւ Փեթերսպոլիկի մէջ: Դատական քննիչ Լըժինի կողմէ պատրաստուած էր 40,000 էջէ բաղկացած թղթածրար մը: Ձերբակալուած 180 անձերէն դատաւարտուեցան միայն 52ը:
- ⁴² Անհարկութիւնը կ'իրթայ Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի կալուածներէն Էքեբասի ազարակին վարձակալութեան առնչուող դատին, զոր անձամբ կը հետապնդէր Անդրանիկեան որպէս ազգային կալուածոց պատասխանատու: Աւելի ետք, 1912ին ան այդ դատի մասին հրատարակած է նաեւ գրքոյկ մը՝ *էքեբասի խնդիրը Եւ Հանրային Մակարոյթները* խորագիրով:
- ⁴³ Բօնօ՛՛՛: Ֆրանս. արձակուրդ:
- ⁴⁴ Մեանա՝ իտալական Սիկիլիա կղզիին Հիւսիս արեւելքը դառնուող քաղաք, որ Մեանա նեղուցով կը բաժնուի իտալական ցամաքամասէն:
- ⁴⁵ Նկատի ունի Գահիրէի ծանօթ ազգայիններէն եւ Պօղոս Նուպարի գրասենեակին բարձրաստիճան պաշտօնեաներէն Մարտիկ Մակալեանը:
- ⁴⁶ Հաւանաբար Նկատի ունի Գահիրէի ծանօթ ազգայիններէն Յովակիմ Յովակիմեանը, որ 1907-1908 դպրոցական տարեշրջանին Տաղաւարեանի հետ եղած է անդամ Գահիրէի Ազգային Գալուստեան Վարժարանի Հոգաբարձութեան եւ որ Պօղոս Նուպարի գրասենեակին պաշտօնեաներէն մէկն էր:
- ⁴⁷ Նկատի ունի Զարմայր Զատէեանը՝ Գահիրէի ՀԲԸՄի առաջին մասնաճիւղի գանձապետ, որ Անդրանիկեանի մօտիկ ազգականներէն էր եւ կ'աշխատէր Պօղոս Նուպարի գրասենեակին մէջ:
- ⁴⁸ Հաւանաբար Նկատի ունի Գահիրէի ծանօթ ազգայիններէն Սուրէն Աճէմեանը, որ 1907-1908 դպրոցական տարեշրջանին Տաղաւարեանի հետ եղած է անդամ Գահիրէի Ազգային Գալուստեան Վարժարանի Հոգաբարձութեան:

SEVEN UNPUBLISHED LETTERS FROM DR. NAZARETH DAGHAVARIAN TO
MEGERDITCH ANTRANIGIAN (1908-1909)

(Summary)

MIHRAN MINASSIAN

The seven unpublished letters covering the period between 1908 to 1909 are brought to the attention of the reader.

The author of these letters, Dr. Nazareth DagHAVarian, a founding member of the Armenian General Benevolent Union, member of the Ottoman Parliament, killed during the Armenian massacres, addressed these letters to Megerditch Antranigian, another founding member of the AGBU.

The letters shed more light on events that took place right after the Ottoman constitution was reintroduced, the circumstances, the psychology and the mentality prevailing. The letters pertain to issues concerning the early stages of the history of the AGBU, the inauguration of new branches of AGBU, the relief to be allocated to the Sebastia region and other issues of national concern.